

JARMILA PANEVOVÁ

(Praha)

HONORIFIKA V ČEŠTINĚ*

(České vykání – teorie a korpusová data)

V článku se argumentuje ve prospěch zařazení české zdvořilostní formy 2. osoby (tzv. „vykání“, honorativu) do slovesného paradigmatu jako systémového tvaru. Ve 2. os. zdvořilostního singuláru mají některé české analytické formy určitého slovesa „hybridní“ shodu (auxiliární sloveso je v plurálu, přičestí je v singuláru). Hybridní shoda se týká pouze singulárních forem (vykáme-li jedné osobě). Pro zdvořilostní formu vykání více osobám nemá čeština zvláštní formu. Klade se tedy teoretická otázka, zda jde u zdvořilostního plurálu o homonymii nebo o neutralizaci protikladu „důvěrný – zdvořilý“. Analýzou korpusových dotazů se zjišťuje, jaké jiné ukazatele (než je hybridní shoda) indikují užití zdvořilostní formy.

Klíčová slova: honorifika, čeština, vykání, homonymia, protiklad „důvěrný – zdvořilý“, korpusová data

Přestože je čeština vysoce flektivní jazyk, má zejména v konjugaci mnoho rysů izolačních (analytických). Skalička (1951, s. 92) to vysvětluje jako nutný důsledek flexe; flexe „má ráda“ jednu koncovku, slovesný tvar však nese příliš mnoho sémát (gramatických kategorií) na to, aby se vtěsaly do jedné koncovky. Gramatické kategorie (Skaličkova sémata) se proto u tvarů préterita, kondicionálu, pasiva (pokud opisné pasivum za morfologickou kategorii považujeme)¹ distribuují mezi sloveso pomocné (auxiliární) a sloveso významové. Některé složené tvary však vykazují určité anomálie; podíváme se zde na jednu z takových

* Vznik stati byl podpořen z prostředků projektu VZ MSM 000-21620838, GA ČR 405/08/0681 a GA UK 22908.

¹ K jinému pojetí pasiva a k argumentům, proč pasivum není čistě morfologická kategorie, viz např. Komárek (1978). Analytickou formu má i futurum imperfektivních sloves, tam však je nositelem všech sémát sloveso auxiliární.

kategorií, které se zatím dostalo poměrně málo pozornosti, a to jak z hlediska paradigmatického (z hlediska formální morfologie), tak z hlediska sémantického (funkční morfologie).

Slovanské jazyky sdílejí při oslovení 2. osoby minimální sémantickou opozici: rozlišují „zdvořilostní“ formu 2. osoby (vykání), které stojí proti 2. osobě „důvěrné“ (tykání), viz např. Běličová (1998, s. 73), Corbett (2000, s. 193n.).² V prvním případě lze mluvit o honorativu. Formálně se od sebe slovanské jazyka více nebo méně liší (o zvláštní situaci polštiny viz kromě citovaných prací také Rosen – Saloni (2006), Łaziński (2006); zajímavé je, že se v této oblasti liší do jisté míry i čeština a slovenština).

Pokud jde o popis rozdílů mezi formou 2. osoby důvěrné a zdvořilé, na zřetelnou mezeru v mluvnících češtiny poukázali Rosen a Saloni (2006). Autoři navíc navrhli způsob začlenění 2. osoby zdvořilostní (tzv. vykání) do popisu češtiny. I mluvnice normativní (ve své části morfologické) si zaslouží, aby do nich konjugační kategorie honorativu se svou hybridní shodou v některých analytických tvarech přísudkových byla výraznějším způsobem zahrnuta.

Hybridnost shody podmětu a přísudku se projevuje v tom, že u zdvořilostního tvaru, tj. vykáme-li dané osobě (což znamená, že podmět je významově singulárový), má v préteritu **pomocné sloveso** v přísudku tvar **plurálový**, zatímco **minulé přičestí** je v **singuláru**.³

Paradigmatiku ukážeme v **Tabulce 1** na tvarech slovesa *rozumět* v préteritu mužského rodu:

Tabulka 1⁴

2. os. sg. důvěr.	2. os. pl. důvěr.	2. os. sg. honor.	2. os. pl. honor.
(ty) jsi rozuměl	(vy) jste rozuměli	(vy) jste rozuměl	(vy) jste rozuměli/?

² O minimální distinkci mluvíme proto, že systém honorifikace není ve slovanských jazycích rozvinut do té míry jako např. v jazycích orientálních.

³ Analogicky to pak platí o distribuci čísla mezi auxiliární a významové sloveso v tvarech kondicionálu a analytického pasiva. Pokud je slovesný tvar ve 2. os. zdvořilostního singuláru rozvit (shodným) doplňkem, má doplněk tvar singulárový (*Přečtete si to sám!*).

⁴ Přítomnost „?“ v posledním sloupci vysvětlíme v závěru, je spojena s teoretickými úvahami postavení honorativu v konjugačním paradigmatu.

Absence tohoto paradigmatického jevu v mluvnicích jako tvaru systémového je stejnou mezerou jako ignorování paradigmatické povahy koncovky *-ýma/-íma* v 7. pádě pl. českých adjektiv. Ta se v mluvnicích nanejvýš obejde poznámkou, že tvary typu *velkýma/rybíma* se vyskytují ve spojení s jistými (duálovými) substantivy a opomíjí se tak jejich systémová paradigmatická povaha, srov. pouhé zmínky u Havránka – Jedličky, 1960, s. 167, Šmilauera, 1972, s. 179, Karlíka – Nekuly – Rusínové (red.), 1995, s. 283, Čechové a kol., 1996, s. 187), ačkoli na paradigmatickosti této adjektivní formy výslovně upozornil Sgall už v r. 1960 (Sgall, 1960).

Zařazení 2. osoby zdvořilostní má v mluvnicích podobně okrajový charakter (Havránek – Jedlička, 1960, s. 215: „Číslo množného se užívá v 2. osobě v oslovení i o osobě jediné – stejně jako zájmena druhé osoby čísla množného, vykáme-li někomu. V tvaru složeném je však přičestí i zde v jednotném čísle.“; u Šmilauera, 1972, s. 266, je poučení o vykání uvedeno až v oddíle o syntaxi: „...při vykání (2.pl. za 2. sg.) je v plurálu jen určité sloveso a zájmeno, nikoli ostatní slova...“; u Karlíka – Nekuly – Rusínové (red.), 1995, s. 313, se vykání hodnotí jako „posun v čísle osoby... Není však užíván důsledně ve všech formách slova.“; u Čechové a kol., 1996, s. 147n., je popis vykání zařazen také pouze do textu v oddílu „Mluvnické významy slov“.

Rosen a Saloni (op. c., s. 43) podle našeho názoru po právu uvádějí vykání jako součást slovesného paradigmatu. V jejich schématu na s. 43 se však jeví u vykání asymetrie mezi singulárem (*sg*) a plurálem (*pl*). Z jejich schématu plyne, že čeština vyjadřuje honorativ pouze v **sg jistých** slovesných tvarů (singuláru préterita a kondicionálu všech jmenných rodů, popř. u pasiva, viz však poznámku 1), nepřímou z něj plyne, že v prezentu splývá 2. osoba zdvořilostní plně s 2. osobou plurálovou.

Toto řešení má svou logiku: Při oslovení skupiny osob (skládající se z kolektivu minimálně dvou osob) lze jen těžko rozlišit, zda se jim vykává či tyká, popř. zda se některým tyká a jiným vykává.

Z prezentace jevu u Rosena – Salonihovi však neplyne, zda v plurálu jde u honorativu o homonymii tvarů co do kategorie zdvořilosti, nebo o neutralizaci protikladu „zdvořilý – důvěrný“. Důsledkem je právě zmíněná asymetrie v jimi předestřeném konjugačním paradigmatu *sg* a *pl* některých složených slovesných tvarů (préterita a kondicionálu). K tomu, co plyne z rozhodnutí, zda jde o homonymii nebo o neutralizaci významového protikladu „zdvořilý – důvěrný“ se vrátíme v závěru.⁵

⁵ K typům neutralizace viz Trnka (1974).

Podívejme se nyní na materiálovou stránku tohoto jevu.

Pro češtinu máme k dispozici bohatě lingvisticky anotovaný korpus (Pražský závislostní korpus – Prague Dependency Treebank, dále PDT, viz např. Hajičová et al., 1999). Vstupním textovým datům je manuálně přiřazena závislostní syntaktická struktura, kde každý uzel stromu je opatřen bohatou informací z povrchové (analytické) i hloubkové (tektogramatické) syntaxe včetně významů morfologických kategorií.

Při anotování Pražského závislostního korpusu se rozdíl mezi zdvořilostní formou (honorativem, vykáním) a formou důvěrnou (tykáním) pochopitelně neignoroval. V anotaci tektogramatické roviny („tectogrammatical tree-structure“, dále TGTS) je tento rozdíl zachycen pomocí speciálního „gramatému“ *politeness* zapsaného u zájmenného podmětu (jde-li o osobu, jíž se vyká). Hybridní shoda u odpovídajících tvarů predikátu je projevem shody se singulárovým podmětem, jemuž se vyká. Teprve morfologický modul musí „vygenerovat“ příslušné rozdělení sémat u hybridní shody tak, jak ji Rosen a Saloni (op. c.) předkládají (tj. jako plurál slovesa auxiliárního a rodový tvar singuláru přičestí slovesa významového).

Ve verzi PDT 2.0⁶ o rozsahu 49 431 vět (cca 0,8 milionu slovních tvarů) je obsaženo 80 871 sloves v určitém tvaru. Ve 2. osobě obou čísel jich je 1 088 (z toho v 2. osobě sg je pouze 146). Zdvořilostní použití 2. osoby bylo však třeba vyhledat v PDT prostřednictvím zájmena, protože u slovesa jsou osoba, číslo a jmenný rod projevem povrchové shody (viz i výše), a nejsou tedy na TGTS zvláštním symbolem zachycovány. Vyhledávali jsme hodnotu gramatému „*politeness* = *polite*“ a získali jsme **482** dokladů. Pro úplnost byl zadán ještě dotaz na kombinaci plurálu a zdvořilosti (*number* = *pl*, *politeness* = *polite*). Tomuto dotazu vyhovovalo **30** příkladů (z nalezených 482). V 6 šlo o chybu anotátora, který patrně zapomněl odstranit značku *pl* přenesenou automaticky z morfologie při strojovém předzpracování vět, v 92 se honorativ vztahoval jen k zájmenu (jako v (1), srov. též Rosen, Saloni, op. c., poznámka 8 na s. 38).

(1) Kdo to bude dělat *po vás*?

⁶ Viz: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0>

Některé z nalezených příkladů však znovu otevřely výše položenou otázku: Jde v plurálu o homonymii nebo o neutralizaci (vágnost) honorativu (srov. (2), (3), (4))?

Anotátoři zjevně nedostali v tomto ohledu jasný pokyn, přesto se snažíme odhalit, o co se opírali při výběru gramatému *polite*. V příkladu (2) by sice mohlo jít o interpretaci „*ty* (důvěrné) a *Tichonov nejste přátelé*“, ale v první části souvětí autor (mluvčí) oslovenému vyká. Také oslovení a pragmatické zřetele u (3) a (4) ukazují na zdvořilostní užití 2. osoby.

- (2) Nakonec jste u reprezentace zůstal a Tichonov, s nímž *nejste* zrovna přátelé, se stal předsedou trenérské rady.
- (3) A přitom *navštěvujete*, dámy a pánové, i tuto vznešenou univerzitu.
- (4) Vážení čtenáři, z vašich dopisů víme, že většinou kladně *hodnotíte* změny, které v Lidových novinách probíhají.

Z 482 případů s kombinací *2.os. sg. polite* jsme odfiltrovali 92, kde šlo o užití zájmena v jiné než podmětové funkci jako v (1) výše a také např. v (5) a (6):

- (5) *Váš partner vám může vyplatit podíl [...]*
- (6) *Kromě vás žádný ještě nestnul na vrcholu osmitisícovky.*

U ostatních jsme pak uvažovali, podle jakých příznaků anotátoři gramatém *polite* volili:

- (a) ve 108 příkladech byl signalizován (hybridním) slovesným tvarem (viz (7)),
- (b) ve 20 dokladech bylo možno honorativum identifikovat pomocí jmenné části přísudku (viz (8), (9),) nebo doplňku, včetně doplňku neshodného (viz (10), (11)),
- (c) v 8 příkladech bylo možno se opřít s poměrně velkou jistotou o oslovení (srov. (12), (13)⁷),
- (d) ve zbytku případů (cca 200) se museli anotátoři řídit znalostmi kontextu.

⁷ Jsme si vědomi existence vět jako *Maruško, jděte s Míšou do kina*, s interpretací, že mluvčí Maruše i Míšovi tyká a že jde tedy o jasnou 2. os. pl. V takových příkladech by anotátoři gramatém *polite* nevybrali.

- (7) Jak *byste hodnotil* současnou situaci?
- (8) Podle lékařů *jste* zcela *zdráv*.
- (9) Datum, odkdy *jste plátcem* DPH...
- (10) Kdybych vám to prozradil, tak nám tu *budete jako bejvalej živnostník* dělat ventilátor.
- (11) Vy *osobně* však *předpokládáte* rozpuštění federace.
- (12) *Pane kolego, věřte nevěřte*, počítač nelže.
- (13) *Pane doktore, provádíte* se zrakově postiženými skupinovou terapii.

Mezi formálně nerozpoznatelné případy typu (d) byly započítány i 4 doklady, v nichž blízký kontext anotátorům na honorativum více méně jasně ukázal (jako např. v (14) a (15)):

- (14) Řekl, navazuje na *mou* poslední větu ... vy *nemůžete* o organizaci našeho školství mluvit.
- (15) *Budete* jím vy, váš manžel, anebo váš pes.

Závěr: Požadavek, aby vykání (jako forma českého honorativu) bylo v popisu slovesné formální morfologie zařazeno jako součást paradigmatu složených tvarů slovesných, pokládáme za oprávněný, s tím, že rozlišujeme 2. osobu důvěrnou a 2. osobu zdvořilostní. Odpověď na otázku, zda mají být zdvořilostní formy uvedeny i u jejich tvarů plurálních, popř. všech nesložených tvarů (jako **homonymní** s 2. osobou důvěrnou, nehonorifikační), nebo zda má být konstatováno, že v některých tvarech je honorifikační význam u 2. osoby **neutralizován**, ponecháváme i nadále otevřenou, i když toto rozhodnutí má praktické důsledky pro podobu paradigmatu (viz Tabulku 2). V této tabulce její levá polovina odpovídá zachycení příslušných forem jako homonymních, pravá polovina popisuje tento rozdíl jako neutralizovaný.

Tabulka 2: Indikativ prézentu a préterita mužského rodu slovesa *číst*

	<i>A. Homonymie</i>		<i>B. Neutralizace</i>	
	<i>Prézens</i>	<i>Préteritum</i>	<i>Prézens</i>	<i>Préteritum</i>
1. os. sg.	čtu	četl jsem	čtu	četl jsem
2. os. sg. důvěr.	čteš	četl jsi	čteš	četl jsi

2. os. sg. honor.	čtete	četl jste	čtete	četl jste
3. os. sg.	čte	četl	čte	četl
1. os. pl.	čteme	četli jsme	čteme	četli jsme
2. os. pl. důvěr.	čtete	četli jste	čtete	četli jste
2. os. pl. honor.	čtete	četli jste	–	–
3. os. pl.	čtou	četli	čtou	četli

V části A Tabulky 2 je aplikováno chápání zdvořilostního plurálu jako homonymního tvaru, tj. tvary 2. os. pl. zdvořilostního znějí stejně jako tytéž kategorie plurálu důvěrného.

V části B Tabulky 2 nabízíme výklad, že v plurálu nejsou české zdvořilostní formy 2. osoby realizovány. Je tam neutralizace podobná neutralizaci stupňovaných forem u některých typů adjektiv, např. adjektivum *dřevěný* v primárním významu (**dřevěnější, *nejdřevěnější*) se neslučuje s gramatickým významem komparativu a superlativu (srov. Trnka, op.c.). Analogickou tabulku by bylo možno uvést i pro singulár kondicionálu, popř. pasiva (2. os. sg. zdvořilá *četl byste, jste tázán*, 2. os. sg. důvěrná *četl bys, jsi tázán*); u forem plurálových (*četli byste, jste tázáni*) pak vyvstane stejná teoretická otázka, jakou jsme zde nastolili. Definitivní odpověď na ni dále hledáme.

Literatura

- Běličová, H. (1998): Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských. Karolinum: Praha.
- Corbett, G. (2000): Number. Cambridge University Press: Cambridge.
- Čechová, M. a kol. (1996): Čeština – řeč a jazyk. ISV nakladatelství: Praha 1996.
- Havránek, B. – Jedlička, A. (1960): Česká mluvnice. SPN: Praha.
- Hajičová, E. – Panevová, J. – Sgall, P. (1999): Manuál pro tektogramatické značkování. Verze I. Technická zpráva ÚFAL TR-1999-07. MFF UK: Praha.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (red.) (1995): Příruční mluvnice češtiny. Nakl. Lidové noviny: Praha.
- Komárek, M. (1978): Příspěvky k české morfologii. SPN: Praha.

- Łaziński, M. (2006): O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo-płciowa. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa.
- Rosen, A. – Saloni, Z. (2006): Kategorie honorativu v českých konjugačních paradigmatech. Slovo a slovesnost 67, 36–45.
- Sgall, P. (1960): Soustava pádových koncovek v češtině. In: AUC – Philologica 2, Slavica Pragensia II. UK: Praha, 65–84.
- Skalička, V. (1951): Typ češtiny. Slovanské nakladatelství: Praha.
- Šmilauer, V. (1972): Nauka o českém jazyku. SPN: Praha.
- Trnka, B. (1974): A Few Remarks on Homonymy and Neutralization. Poetica I, Sanseido, Tokyo, Japan, 84–88.

Summary

Jarmila Panevová

ON HONORIFICATION IN CZECH (The Czech polite forms – theory and corpus data)

The author claims that the Czech polite forms (so-called „vykání“) for addressing the 2nd person should be understood as a legitimate part of the Czech conjugation paradigm. If we address a single person in a polite way, some Czech analytical verb forms exhibit „hybrid“ agreement (auxiliaries are in plural, while participle form is in singular). However, the paradigm for singular and plural polite forms (addressing a single person, or two or more persons, respectively) is not symmetrical. The question, whether 2nd person plural polite forms are ambiguous (between the polite meaning and 2nd plural non-polite), or whether the semantic distinction „polite – non-polite“ is neutralized in plural, is open for further discussion. Some corpus data illustrating the contexts for the 2nd person polite forms are analyzed here, too.